

Şehirlerin Kökeninde Güven Unsuru Olarak Dini İnanışların Rolü

Turgay Ovalı*

Öz

Medeniyetlerin oluşumunda önemli yere sahip olan ilk yerleşim yerlerini ele alan çalışmalar, şehirlerin kökenlerine dair çeşitli teoriler ortaya koymuştur. Bu teoriler, insanların bir araya gelerek birlikte yaşama kültürü edinmelerini genellikle maddi ihtiyaçlara bağlamaktadır. Esasen şehir, her şeyden önce birbiriyle savaşmayacak ve birbirlerine güvenerek manevi bir birlik oluşturabilecek insanların bir araya gelerek oluşturduğu bir ortak yaşam birimidir. Birlikte yaşayabilme olgusunu güven unsurunu ele almadan açıklamak eksik bir yaklaşım olacaktır. Bu çalışmanın amacı, şehirlerin oluşmasında temel unsurlardan biri olan ancak sürekli olarak ikincil planda bırakılan güven duygusu ile bu duyguyu oluşturan dini motiflerin önemini ortaya koymaktır. Bu maksatla, bir güven unsuru olarak dini inançların şehirlerin oluşumundaki yerlerine temas edilmiş ve dünyadaki ilk uygarlıklardan örnekler verilerek bu iddia temellendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antik Şehirler, Dini Düşünce, Güven.

The Role of Religious Beliefs as a Trust Element in the Origin of Cities

Abstract

Studies on the first settlements, which had an important place in the formation of civilizations, have revealed various theories about the origins of cities. These theories generally attribute people's coming together and acquiring a culture of living together to material needs. Essentially, the city is a common living unit formed by people who will not fight and can trust each other thus form a spiritual unity. Explaining the phenomenon of coexistence without addressing the element of trust would be an incomplete approach. The aim of this study is to put forward the importance of the feeling of trust, which is one of the basic elements in the formation of cities but is constantly left in the background, and the religious motifs that form this feeling. For this purpose, the place of religious beliefs in the formation of cities as an element of trust has been touched upon and this claim has been tried to be justified by giving examples from the first civilizations in the world.

Keywords: Ancient Cities, Religious Thought, Trust.

*Dr., Araştırma Görevlisi | İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi | turgay.ovalı@medeniyet.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9782-4548 | DOI: 10.36484/liberal.1489204
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 29, Sayı:114, Bahar 2024, ss. 97-118.
Gönderim Tarihi: 24 Mayıs 2024 | Kabul Tarihi: 8 Haziran 2024

Giriş

İnsan uygarlığının tarihi bir bakıma şehirlerin tarihidir. Bu yüzden şehrin ortaya çıkması, büyümesi ve gelişmesine yönelik birçok teori ortaya atılmıştır. Şehirlerin ne zaman ve hangi koşullar altında ortaya çıktığını araştırmak isteyen kimi akademisyenler, onların fiziksel kalıntılarına daha çok önem vermek gibi bir yanılısamaya düşebilmektedirler. Şehirlerin kökenlerine dair araştırmaların büyük çoğunluğu belli başlı teknolojik yaklaşımlardan mustariptir (Bookchin, 2014: 53). Hidrolik toplum kavramı ve artı ürün teorisi, ticarete dayalı pazar yeri olarak şehirlerin doğuşu teorileri ve şehri bir güç odağı olarak ele alan askeri teoriler, şehrin doğasına dair en önemli faktörü, dinsel öğeleri görmezden gelmektedirler. Dikkatlerini sadece kemik ve çömlek parçalarına, alet ve silahlara yönelten bu yaklaşımlar, geriye en az onlar kadar iz bırakmış olan din ve ayinler gibi önemli kurumlara büyük haksızlık etmelerinin yanında, insan topluluklarının bir araya gelmesinde başat rol oynayan güven unsurunu da dışlamaktadırlar. Hâlbuki bir yerleşim yerinin şehirleşebilmesi için daha önce bir arada yaşamamış heterojen grupların birbirlerinden emin bir şekilde belli bir yoğunluğa ulaşması gerekmektedir.

Şehirlerin kökenlerini anlamak isteyen bir araştırmacı, antik şehirlerin ortaya çıkmasından önce bakışını ilk köylere ve yerleşim yerlerine çevirmelidir. Zira şehirler meydana gelmeden önce mezarlar, kutsal yerler ve köyler bulunmaktadır. Küçük de olsa bir yerleşim yerinin ortaya çıkması için insanların bir araya gelecek toplanma mekânlarına ihtiyaçları bulunmaktadır. Belirli bir toplanma mekânı ve dolayısıyla kalıcı bir yerleşim yerinin aranmasında, avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ve daha sonraki dönemlere kıyasla kısıtlı olan ihtiyaçlarını doğal ortamlardan temin edebilen ilk insanların pratik gereksinimlerinin başat bir rol oynadığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Elbette ilk köylerin ortaya çıkmasında aile birliklerinin, birbirleriyle akraba olan grupların güvenlik amaçlı bir arada yaşama ihtiyaçları göz ardı edilmemelidir. Ancak şehirlerin nüfus yoğunluğu sadece bir kabilenin üyelerinden oluşmamakta, bu yoğunluğu oluşturan birçok akraba grubunun birlikte yaşamasına olanak tanıyacak bir toplumsal tutkula ihtiyaç bulunmaktadır. Örneğin, tamamıyla simgesel tören kostümlerinin soğuktan korunma amaçlı giysilerden çok daha önce ortaya çıktığı belirtilmektedir (Hocart, 1933: 85). Bunun yerine, bu ilk toplanma mekânlarının kökeninde insanların ölüye ve ölüme olan saygıları yatmaktadır. Şu unutulmamalıdır ki, ilk kalıcı yerleşimlere sahip olan yaşayanlar değil ölülerdir. Sürekli ziyaret edilen mezarlar, kutsal toplama yerleridir. Mumford'un (2007: 21) ifadesiyle mıknaş kaptan önce gelmektedir ve bu mıknaşın çekim gücü kutsal olandan beslenmektedir. Bu

nedenle, şehir henüz kalıcı bir yerleşim alanı olmadan önce bile, hayatına, insanların belirli dönemlerde bir araya geldiği bir buluşma yeri olarak başlar. Şehrin ilk nüvelerini temsil eden bu kutsal toplanma yerleri, aile grupları halinde yaşayan insanları karşılıklı iletişime geçirebilmiş ve onları bir arada tutacak manevi bir uyarıcı rol üstlenmiştir.

Bu çalışmada ilk dönem topluluklarının şehirleşme faaliyetlerinde güven unsurunu sağlayan dinin önemine değinilmektedir. Bu amaçla çalışmada öncelikle şehre dair geliştirilen köken teorilerine ve bu teorilerin eleştirilerine kısaca değinilmiş, ardından esasen bu teorilerden biri olan antik şehrin kökeninde yatan din olgusuna yer verilmiştir. Şehirleşmenin ilk nüveleri olan köylerdeki ihtiyar meclisi ve onların yönetiminde gerçekleşen iş bölümünün bu güven unsurunun oluşmasındaki önemine değinildikten sonra, medeniyetlerin ilk dönemlerine ait kutsal, felsefi ve edebi metinlerden örnekler sunulmuştur. Şehirlerin güvenliğini sağlayan surlar ile din olgusu arasındaki ilişki ayrı bir başlık olarak sunulduktan sonra, güven unsurunu sağlayan kozmik anlamın dünyanın çeşitli coğrafyalarında ortaya çıkan ilk şehirlerdeki önemi örneklerle ele alınmıştır.

Şehrin Kökenine Dair Geliştirilen Teoriler

Arkeologlar da dâhil olmak üzere sosyal bilimciler, şehirlerin ortaya çıkmasına dört açıklama önermektedirler: Çevresel temelli şehirleşmeye dayalı hidrolik toplum ve artı ürün kuramları, pazarların büyümesine dayalı ekonomik kuramlar, savunma amaçlı toplanma yerlerine dayalı askeri kuramlar ve tapınakların etrafında gelişmeye dayalı dini kuramlar.

Artı ürüne dayalı kuramların temeli Woolley'in (1963:414) "Toplumun Kentleşmesi" makalesinin giriş cümlelerinde açıkça ifade ettiği oldukça basit bir iddiaya dayanmaktadır. Burada, çevresel unsurlar sayesinde artı ürünün elde edilmesinin uzmanlaşmayı doğurduğu ve bu uzmanlaşmanın sosyal tabakalaşmayla birlikte uzmanlaşan kimsenin kabileden ve akrabalarından kopabilmesi yoluyla kentsel bir yaşamın niteliklerini meydana getirdiği vurgulanmaktadır. Hidrolik toplum fikri ise, kentleşmenin ekolojik bir yorumuyla yakından ilişkilidir; yani, nüfusun artan büyüklüğün ve yoğunluğun bir sonucu olduğunu ve bunun da sulama tarafından yapıldığı savunulmaktadır. Sulamanın sonuçlarıyla ilgili en detaylı çalışma, Wittfogel'de bulunur. Wittfogel'a (1957: 45) göre, sulamalı tarıma geçilir geçilmez kapsamlı savunma çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır çünkü barajlar ve kanallardan oluşan tüm sistem sabit ve taşınmaz bir haldedir. Böylece şehir kendisine sur içinde yer bulmaktadır. Yine, tüm bu sulamalı tarımı yürüten bir hükümet kurumu,

sarayların, anıtların ve anıt mezarların inşaatında rahatlıkla kullanılabilir. İlkel bir kabile topluluğunun eşitlikçi koşulları, artık otokrasinin aşiret biçimlerinde görülmediği yeni bir şekle bürünmüştür. Toplumsal dönüşüm ve anıtsal binalar sulamalı tarımın sonuçlarıdır. Kısacası, kentleşmenin kendisi, sulama gelişiminin sonucu olarak görülebilir.

Büyük ölçüde sulama, daha önce tartışılan artı ürünü yaratmak olarak ele alınabilir ve sulamayı manipüle eden yöneticiler artı değer belirleyicileri olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, sulama programlarının geniş bir bürokrasiyi ne ölçüde gerektirdiği yönünde bir anlaşma yoktur. Örneğin Adams (2007:68), “Güney Mezopotamya’daki hanedanlık yönetiminin, büyük bir kanal sisteminin idari gereksinimlerine bağlı olarak yükseldiğini öne sürecek hiçbir şey yoktur” demektedir. Açıkçası, bu kuramın da sebep sonuç ilişkisine dair önerdiği şeyler açık değildir. Zira şehrin çekirdekindeki örgütlü kuvvetler meydana gelen büyük sulama planlarını başlatmış ve gerçekleştirmiş olabilir. Bu durumda sulama şehrin yaratıcısı değil, sonucu haline gelmektedir.

Şehrin kökenine dair ekonomik kuramlarla ilgili birbiriyle bağlantılı iki yorum bulunmaktadır. İlki, şehri uzun mesafeli ticaretin ürünü olarak görmesinden dolayı “merkantil kent” olarak; ikincisi ise içerideki değiş tokuş sürecine odaklanmak üzere bir bölge tarafından yaratılan merkez olmasından dolayı “pazar kenti” olarak adlandırılabilir. Şehirlerin kökenlerine dair ekonomik yorumların önde gelen temsilcisi, şehirlerin kırsal kalkınmadan önce ortaya çıktığını savunan Jane Jacobs’tur (1969:3-48). Kentsel köken sürecini örneklemek için Jacobs, Yeni Obsidyen adlı hayali bir kent kurmaktadır. Kısaca şehrin bir avcı grubunun alanında bulunan obsidyen taşının, düzenli müşterilere dönüşen komşu bir av grubuna direkt olarak satılması ve sonrasında obsidyeni alan grubun daha uzaktaki avcı halklarıyla arabuluculuk yapmaya başlamasıyla ortaya çıktığını dile getirmektedir.

Mellaart (1967:226), Jane Jacobs’ın elde ettiği spekülasyon sonuçlara katılmaz ve “Çatalhöyük’ün ataları hakkında spekülasyon yapmak için elimizde yeterli bilgi yok” sonucuna varır. Pazar yeri olarak kent fikri üç açıdan şüpheyle karşılanıp eleştirilmektedir. Birincisi, ekonomik ilişkilerin ve ticaretin, kentsel bürokrasinin bir parçasını oluşturan tüccarlar tarafından gerçekleştirilen anlaşma düzenlemeleri ile kontrol edildiği görülmektedir. Yani fiyatlar dengeye bu anlaşmaların oluşturduğu kanunlar sayesinde kavuşmaktadır. Bu koşullar göz önüne alındığında hiçbir pazar yeri gerekli değildir ve bunun böyle olduğuna dair kanıt yine Babil’den verilebilir: “Babil’in, ne pazar yerlerine ne de işleyen bir piyasa sistemine sahip olduğuna dair sağlam bir delil bulunmamaktadır (Polanyi, 1957:16)”. Wheatley’nin belirttiği gibi

(1971:282), “arkeolojik kayıtların onayladığı ölçüde genel bir ticaret arzusunun siyasal veya toplumsal bir gücü yoğunlaştırabildiği ve böylece bu gücün kurumsallaşmasını sağlayabildiği açıkça gösterilmemiştir...” Eğer pazar için kalıcı bir yerleşim yeri gerekmiyorsa, ondan kentleşmenin eşanlamlısı olan toplumsal ve ekonomik yapıdaki tüm bu karmaşık değişimlerin lokomotifi olması beklenemez. Ticaret ilk şehirlerin önemli bir unsuru olmasına rağmen, nitelik ve nicelik olarak büyümesi kentleşmenin yaratıcısından ziyade, onun bir parçası olarak görülmelidir.

Askeri kuramlara göre ise şehirlerin kökeni, insanların koruma arayışıyla bir araya gelmeleri ihtiyacıdır. Nüfus bir kez yoğunlaştığında, bir askeri kastın gözetiminde, kentleşmeyi karakterize eden diğer değişiklikler peşi sıra gelmektedir. Gerçekten de savunma olgusu ile şehirlerin aynı zamanda ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Örneğin Mellaart (1967:69), “Çatalhöyük halkının kapıları olmayan ve içeriye tek girişin çatıya açılan bir delik olarak inşa ettiği kendine has evlerin bu şekilde inşa edilmesinin sebebinin savunma ihtiyacı olabileceğine” dikkat çeker. Yine, çömleğin dahi üretilmediği dönemlerdeki Neolitik bir yerleşim yeri olan ‘İlk Jericho’nun yazarı Kathleen Kenyon (1957, 65:6), “İlk yerleşimin bir köyden daha geniş ölçekte olduğu anlaşılmaktadır. Kentsel işlevlerin oturmadığı bu yerleşim biriminin kent olduğunun delili onun büyük bir savunma duvarına sahip olmasıdır.” demektedir.

Güçlü bir şekilde kendi bakış açısına sahip olan Wheatley (1971:298-289) bile, “savaşın savunma amaçlı bir nüfus yoğunluğunu teşvik ederek ve zanaatta uzmanlaşmanın önünü açarak kentsel gelişimin artmasına önemli bir katkı sağlayabileceğini...” kabul etmek zorunda kalmıştır. Kritik zorluk, kanıtların çoğunun tamamen dairesel bir yorumlama biçimine uygun olmasıdır. Ekonomik artı ürüne inanan kişinin bakış açısından resmi ve kurumsallaşmış savaş, kentsel devrimin oluşturduğu bir olgudur. Aşiret baskınları ve kabileler arası savaşlar açıkça şehir öncesi dönemlere kadar geri gitmektedir fakat bunlar nadiren gerçekleşen ve sürekliliği olmayan olaylardır. Örneğin Babil’i karakterize eden türden bir savaş, sadece şehir merkezli bir medeniyetle gelişmiştir: “Üçüncü Erken Hanedan döneminin yazıtları ve bu dönemin tarihi olan Kral listesi, büyük ölçüde savaşlardan bahsetmektedir. Buna muhteşem resimsel anıtların aynı konuya ayrıldığı eklendiğinde, o çağın militarizm için kötü bir itibar kazandığına şaşmamak gerekir (Gadd, 1971:122)”. Bu militarizm, şehirlerdeki ekonomik artı ürünü yabancılaştıran ve toprak genişletme politikalarını başlatan sınıfların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu anlamda savaş, sosyo-ekonomik değişimin bir sebebi değildir, aksine onun tarafından üretilir. Eğer ‘korunma’ gerekiyorsa, kimden korunacaktır? Anlaşmazlıklar şehir öncesi farklı bir düzende neden ortaya çıkmamaktadır? Eğer cevap anlaşmazlıkların

belli bir büyüklük ve yığılmaya ihtiyaç duyması ise, o zaman demografik büyüme ve ekolojik örgütlenmeye yol açan kuvvetler karşısında savaş ve savunmanın yaratıcı rolü inkar edilmiş demektir. Dahası, savunma amaçlı yapılar en erken şehirlerde görülse bile, bütün ilk şehirlerin savunma amacına yönelik girişimlerinin olmadığı görülmektedir. Kısacası, bu kuramın, herhangi bir kesinlik sağlayamadığından “tavuk ve yumurta” tarzı bir tartışma haline gelme tehlikesi büyüktür.

Antik Şehrin Kökeninde Din Olgusu

Bu kurama göre kentsel yığılma süreci, rahipleri tarafından idare edilen kutsal topraklarda bulunan kabile grupları tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle, rahipler halkın güvenliğini fiziki düşmanlara karşı duvarlarla değil de doğanın tehditlerine karşı ayinlerle sağlamakta ve böylece toplumun uzmanlaşmış ilk grubu olmaktadır. Kutsal elit, bu şekilde, bir tür ibadet olarak sunulan “artı” ürünlerin yönetimini ellerinde tutmaktadırlar. Değişim, Jane Jacobs’ın iddia ettiği gibi serbest bir pazar yoluyla değil, din adamlarının ellerinde artı ürünün yoğunlaşması yoluyla başlatılmıştır. Dahası, kutsal toprakların egemenliği insanları o bölgeye getirip bağlayarak fiziksel yığılmanın gerçekleşmesini sağlamakla kalmamış, vatandaşlık ve aidiyet aynı süreç içerisinde bir kutsal toprağa bağlılık sayesinde ortaya çıkmıştır.

Bakışımızı antik dönemlerin ilk şehirlerine çevirdiğimizde, köylerin kabile reislerinin yüce krallara dönüştüğünü ve ilahi sıfatlarla donanmış olarak, şehrin ilk nüvesi olan tapınağın muhafızı konumuna yerleştiğini görürüz. Sınıflı bir toplum ilişkisinin doğduğu bu ortamda, eşit ve tanıdık insanların yerine, doğrudan yüceler yücesi krala bağlı askeri ve sivil yetkililer, idareciler, vergi memurları ve askerler tarafından kontrol altında tutulan ve yönetilen tebaa, ortak inançların çerçevesinde ezilseler bile güven duygusu içinde birlikte yaşayabilmektedirler. Şehrin ne olduğuna dair, özellikle başlangıçta hayatın birbirinden ayıramayacak derecede iç içe geçtiği alanlar olan tekniğin, siyasetin ve dinin işlevselliğine eşit derecede bakmak her ne kadar önemli ise de, dinin bunların hepsinin önüne geçerek belirleyici bir unsur olduğunu görmek zor değildir. Geçmişin izlerini taşıyan, günümüze kadar gelen ister anıt mezarlardan isterse edebi kayıtlardan olsun bütün kalıntılar, krala yüklenen böyle bir gücün kaynağında ortak inançların yattığını göstermektedir. Böylece yüce kralın merkezinde oluşan siyaset kurumunu belirleyen ortak inanışlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında, ebedi metinleri doğuran, sanatsal anıtları oluşturan motiflerin de kaynağında paylaşılan inançlar yatmaktadır. Tam anlamıyla yerel bir köy ekonomisinden son derece organize

bir şehir ekonomisine doğru yaşanan değişimin de merkezinde ilahi güçlerle donatılmış krallık kurumu bulunmaktadır.

Mumford (2007: 21) şehrin ilk tohumunun, insanların hac amacıyla gittikleri bir törensel toplanma yeri olarak atıldığını öne sürmektedir. İnsanlar doğal ihtiyaçlarını karşılayabildiği ve belli bir oranda toplumsallaşabildiği yerlerle yetinseydi, yani şehirler kurup medeniyetler üretmeseydi, onu hayvanlardan ayırt edecek maddi ölçütlerden yoksun kalırdık. İnsanlar sadece doğal çevrenin koşullarının uygunluğundan dolayı şehirlerde yoğunlaşmamışlardır. İlk şehirlerin insanları doğa olaylarından kaynaklanan bir aşkınlık duygusuyla, bu tür bir ilkel durumda kalmamışlar, doğanın üstünde ruhani bir gücün varlığını hissederek gündelik hayatın sıradan süreçleriyle yetinmemiştir. Şehir, her şeyden önce, ilk kurucularına daha büyük bir ilahi anlam taşıyan, geçici olmayan ve daha kudretli insanüstü güçleri belirlenmiş bir mekânda mezcettiği için aileler veya kabileler halinde yaşayan grupları belli aralıklarla kendine çeken bir mîknatıdır. İnsanların bu dini faaliyetleri her ne kadar süreklilik arz etmiyor olsa da, bu tür faaliyetlerin gerçekleştiği yerler, ister taş devrine ait bir mağara olsun isterse de görkemli piramitleriyle Mayalara ait bir ayin merkezi olsun, kalıcı bir sembolizme sahiptir. Bu insanların tapınma faaliyetleri, onları eninde sonunda şehirler kurmaya itecek olan dinsel ve toplumsal dürtüler içermektedir. Bookchin'in ifadesiyle, "kentlerin yükselişi, tahıl ekiminin, sabanın ve evcil hayvanların keşfiyle değil, türbeler, kültürel uygulamalar ve doğalcı semboller yönünden zengin tapınaklar yardımıyla gerçekleşmiş olmalıdır (Bookchin, 2014: 61)."

Tarihin Sümer'de başladığını ifade eden Kramer'e göre (2002: 104-105) Sümer şehirlerinin en belirgin özellikleri yüksek tepelere kurulan tapınaklardır ve bu tapınaklar şehirlerin en belirgin, en büyük ve en önemli binalarını teşkil etmektedir. Şehirlerin kalbi niteliğindeki bu tapınaklar, yabancı kabilelerden oluşan şehir sakinlerinin ortak bir inanç doğrultusunda bir arada tutulduklarını göstermektedir. Bunun yanında Kramer (2002: 53), yazının bile ortaya çıkışının, şehir halkının mutluluğunun ve huzurunun teminatı olarak kabul edilen, "ensi" olarak adlandırılan rahip kralların tapınak inşa etme süreçlerinin doğal bir sonucu olduğunu kaydetmektedir. Daha açık bir ifadeyle şehrin simgesi haline gelen tapınakların ilk dönemlerde kayıtlara geçirilmeden inşa edilmeleri, bazı din ve devlet adamlarını, ayinlerin gelecek kuşaklara aktarılmamasının güven unsurunu zedeleyeceği yönünde bir endişeye sevk etmiştir. Çünkü tapınak inşa etmenin kendisi bile ayinsel bir etkinliktir ve sunulacak kurbanlardan birinin eksik kalması veya inşa sıralamasında yapılan herhangi bir hata, şehrin yazgısını daha başlangıçta felakete özdeş haline getirmektedir.

Sümerlerle ilgili anlatılanlar genellikle şehir-devletlerinin kuruluşundan ziyade devamlılığına ilişkin dinsel güven unsuruna yönelik kanıtlar sunmaktadır. Göbeklitepe ise şehirlerin kurulmasından daha önceki bir tarihe dayanmasıyla onların kökenlerinde yatan dinsel güven unsurunun en güzel örneklerinden birini sunmaktadır. Burada, ev veya gündelik işlerin görüldüğü bir yerleşim yerinin izlerine rastlanmadığı halde, her biri yedi ton ağırlığında ve boyu beş metreyi geçen, nitelikli oymalarla bezenmiş anıtsal özellikler taşıyan sütunlar bulunmaktadır. Dahası, yakınlardaki bir taş ocağında elli ton ağırlığında yarısı yontulmuş bir taş bulunmuştur. En büyüğü otuz metre genişliğinde, ondan fazla anıtsal yapının tarihlendirilmesi arkeolojik açıdan önemli bir buluştur. Zira bu yapıların MÖ 9600-9500 tarihinde henüz yerleşik hayata geçmeden önce, avcı ve toplayıcı kabileler tarafından inşa edilmiş olduğu ortaya çıkmıştır (Collins, 2016: 20). Bu yapıların belirgin bir şekilde ne barınmakla ne de korunmakla ilgili pratik ihtiyaçların karşılanmasında hiçbir işlevi yoktur. Bu sütunları daha o dönemde yapmanın tek yolu, farklı gruplara ve kabilelere mensup binlerce avcı toplayıcının uzun bir süre iş birliği yapmış olmasından geçmektedir (Harari, 2012: 101-102). Doğal halin savaş olduğu varsayılan bir ortamda birbirlerine zarar vermesi gereken insanların birbirlerine güven duyarak uzun süreli bir iş birliğine girmelerini sağlayan dini duygulardan başkası olmasa gerektir. Yırtıcılığın birlikte yaşamaya teslim olduğunu gösteren ilk tarihsel kayıt Şanlıurfa'daki Göbeklitepe kalıntılarıdır.

Şehirlerin ortaya çıkmasında birbirlerine zarar vermeden bir arada yaşama kültürünü bu insanlara veren güven duygusu, bazı materyalist yazarların da dikkatini çekmiştir. Örneğin tarihin, insanların tanrıları icat etmesiyle başladığını düşünen Harari (2012: 40), on binlerce kişiden oluşan şehirlerin kurulup milyonlarca insanı yöneten imparatorlukların oluşumunun sırrını, kendi deyimiyle kurgunun ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Ona göre de “ortak bir mite inanan çok sayıda yabancı, başarılı bir iş birliği yapabilmişlerdir. Tüm geniş çaplı insan iş birlikleri (modern bir devlet, ortaçağda bir kilise, bir antik şehir veya arkaik bir kabile) insanların kolektif hayal gücünde yaşattıkları ortak mitler” etrafında örgütlenmektedirler. Birbirlerini tanımaya da güven duygusuyla birlikte savaşa çıkabilen iki haçlı askeri, aynı şehirde birbirlerinin hakkına tecavüz etmeden belli kurallar etrafında yaşayan farklı kabilelerin farklı üyeleri, şehirlerin vahşi yaşamın dışında bir güvenlik yeri olduğunu göstermektedir. Bu güveni sağlayan asıl itici güç ise herkesin uyması gerektiği düşünülen bir kurallar silsilesinin ortaya çıkmasını sağlayan huşu, saygı, gurur ve mutluluk duygularının da kaynağı olan dinsel motiflerdir.

İhtiyar Meclisi ve İş Bölümü

Şehirleri geliştirip, birliktelik mekânları haline getiren ahlâk, yönetim, yasa ve adaletin ilk belirtileri ilk yerleşim yerleri olarak kabul edilen köylerdeki ihtiyar heyetinde de bulunmaktadır. Ahlâki kurallar koyan, doğruyla yanlış ayırt eden hikmet sahibi liderleri barındıran toplulukların Mezopotamya'da ortaya çıkışı MÖ 4000'lere dayanmaktadır. (Mumford, 2007: 32). Sakinlerinin aralarında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, topluluğun birliğini tehdit eden çatışmalar bu bilge yaşlıların hepsinin bir araya gelip ortak bir zeminde buluşmasıyla sona ermekteydi. Topluluğun içindeki insanları bir bakıma kendi çıkarlarından vazgeçirerek, çatışmadan uzlaşmaya götüren şey, ihtiyar heyetine, dolayısıyla onların temsilciliğini yaptığı inanç sistemlerine olan bağlılıktıydı. Şehirleşmenin ivme kazanarak uygarlıkların ortaya çıktığı zamanlarda dahi, Mezopotamya şehirlerinin panteonunun bu şekilde bir yaşlılar heyeti tarzında kurulmuş olması dikkat çekicidir. Gündelik yaşam kurallarını belirleyen eskinin köylerindeki ihtiyar heyeti, milyonları bir arada tutacak tanrılar heyetine dönüşmekteydi.

Köyler antik şehirlere dönüştüğünde şehrin güvenliğini sağlayan, yeri geldiğinde nimetlerin şehre akışını sağlayan, şehir sakinlerini kötücül güçlerden koruyan da şimdinin tanrılaştırmış, geçmişin ihtiyar heyetinden başkası değildi. Atalar kültü bir kez oluştuğunda, her soy geçmişin ihtiyar heyetinde bulunan atasını kutsuyor, böylece şehirde bir güven duygusu yaratılıyordu. Örneğin, Çin'de Shang hanedanlığında (MÖ 1600 - 1046) kraliyet ailesinin atalarının, diğer ruh tanrılarının feodal hiyerarşisi içinde cennette ikamet ettiği düşünülüyor ve bu atalara bir şaman aracılığıyla ulaşılabileceğine inanılıyordu (Feng, 2013: 54). Özel olarak tapınılan bir diğer ata grubu da klanların kurucuları ve ölen üst düzey kişileri idi. Atalara tapınma, halk kitleleri tarafından, ölümlerle yaşayanlar arasında karşılıklı bir düzenleme olarak görülüyordu. Burada yaşayanlar, ölümlerin sözde fiziksel ihtiyaçlarını karşılıyor, buna karşılık atalar da yaşayanların işlerine iyi niyetli bir şekilde katılıp soyundan gelenlere tavsiyelerde bulunup onlara faydalar sağlıyorlardı (Ebrey ve Walthall, 2013: 22-26).

Bu durum antik Yunan'da kahraman kültü olarak karşımıza çıkmaktadır. Efsanevi olarak kahramanlar genelde bir insan ve bir tanrının ölümlü çocuklarını ifade etmekteydi. Bununla birlikte, tarihsel dönemde bu kelime, özellikle mezarında veya belirlenmiş bir türbede saygı duyulan ve kendisine dua edilen antik ata anlamına gelmeye başladı. Çünkü yaşamı boyunca kazandığı şöhret veya olağandışı ölüm şekli, ona yaşayanları destekleme ve koruma gücü veriyordu. Bir kahraman insandan daha fazlası ama bir tanrıdan

daha azıydı. Bir kahraman ile bir tanrı arasındaki ayırım pek de kesin değildi. Köyün kahraman atası, daha sonra kurulacak olan şehrin sakinlerinin güven içinde yaşayacakları yasaların da kaynağıydı. Örneğin, literatürde bazen Sparta senatosu olarak anılan ihtiyar heyeti Gerousia, iki Sparta kralının yanı sıra gerontes olarak bilinen 60 yaşın üzerindeki 28 adamdan oluşuyordu. Gerousia, Sparta'nın politikalarını şekillendiren geniş yargı ve yasama yetkilerine sahip olan saygın bir organdı (Cartledge, 1987: 121). Eski Yunanlılar, Gerousia'nın, efsanevi Spartalı yasa koyucu Lycurgus tarafından yaratıldığını düşünüyorlardı. Yerleşik inanışları eserine bire bir aktaran Plutarch'a (1914: 255) göre Lycurgus, Herkül'ün soyundan geliyordu ve Sparta'nın iki kraliyet ailesinden birinin ikinci prensiydi.

İhtiyar heyetinin şehir kurucu özellikleri İbrani medeniyet tarihinde de yer almaktadır. İhtiyar heyeti, göçebe İbranilerin tarihinin en uzak döneminde, ataerkil ailelerin reislerinden oluşan bir kabile konseyi olarak başladı. Göçebelerin Filistin'e yerleşmesinden sonra ihtiyar heyeti, halkın tarımsal yaşamının dayattığı yeni koşullara uyum sağladı ve kasaba veya köy meclisi, kabile meclisinin yerini aldı. Görevleri yargı ve yürütme idi. Toplumun ortak refahını etkileyen tüm konularda tek otoriteydi ve hiçbir üst tanımıyordu. Tamamen yerel bir otoriteydi ve faaliyetlerinin kapsamı topluluğun bölgesel sınırlarıyla sınırlıydı. İşlevleri az çok değiştirilerek Yahudi devletinin son günlerine kadar varlığını sürdürmekle kalmayıp kraliyet ve sürgün sonrası dönemlerde çeşitli kurumların arketipi haline geldi (Amram, 1900: 34).

Bir yerleşim biriminin şehir sayılmasının en önemli göstergelerinden biri de sakinleri arasında belirli bir iş bölümünün gerçekleşmesidir. Tarımsal faaliyetlerin yanında, idare, zanaat ve ticaret ehli kişilerin de faaliyet alanlarına sahip olması, şehirleri köyden ayıran önemli bir göstergedir. Genel olarak köyde, sorumluluklar dağıtılmış olsa dahi farklılaşma ve uzmanlaşma potansiyeli kullanılmamaktadır. Durağan yapı içerisinde yenilikler ve keşifler palazlanamaz, hatta mümkün merteye bastırılırlar. Şehirler ise uzmanlaşma ve farklılaşma mekânlarıdır. Köyde bulunan yakınlık ve içtenlik içinde, sakinlerinin gündelik yaşamları belli bir güven duygusu içinde geçmektedir. Tönnies'in (2000: 189) cemaat ve cemiyet (Gemeinschaft ve Gesellschaft) ayrımında vurguladığı gibi, köylerin birleşerek şehirler oluşturduğu dönemde insanların birbirlerine güven duymalarını sağlamak çok daha zor olacaktır. Şehirlerdeki komşular arasına bir mesafe girerek birbirlerine eşit olmayan, hatta tanıdık dahi olmayan kişilerle birlikte yaşama zorunluluğu doğmuştur. Bununla birlikte, inanç birliği içinde, eskinin ihtiyar heyetinden doğmuş kutusal yöneticilerle bu güven duygusu sağlanabilmektedir. Şehrin idaresinden sorumlu olan kişiler ortak inançların sonucunda belirlenir. Ortak inanışlara

uygun bir biçimde zanaat gelişir. Şehri köyden ayıran bu uzmanlaşma potansiyelinin ardında ortak inanışlar bulunmaktadır. Sakinleri, birbirlerinin görev alanına riayet ederek birlikte yaşatan paylaştıkları dini değerlerdir.

Kentleşmeye yol açan toplumsal gelişmeler açısından iş bölümü büyük önem taşımaktadır. KentSEL alanların ve tanrıların anıtsallaştırılması süreci, kamuya açık teşhir ve tanrılarla iletişimin eklenmesi, dini faaliyetlerde ve düşüncede kutsal kitapların yaratıcı ve yaygın kullanımı gibi dini inanışlarla gelen birçok faaliyet iş bölümünü ve profesyonelleşmeyi artırmıştır. Çoğunlukla görünmez olan ya da yalnızca aracı olarak kavranabilen dini iletişimde, muhataplar, muhatabın mesajı alıp almadığını, anladığını ve özümlediğini belirlemede özellikle zorlanırlar. Bu güvensizlik, iletişimin yoğun bir şekilde nesnelleştirilmesine davetiye çıkarmaktadır. Dini inanışlar sayesinde sadece dua etmekle ve kurbanlar sunmakla kalınmaz; mermer salonlar inşa etmek, ilahi varlığı imgeler biçiminde somut hale getirmek gerekir ki bu da bir iş bölümünü gerektirmektedir (Estienne ve diğerleri, 2015). Sonuçta dini inanışlar, içkiler için basit şarap kapları yerine ilahi olanla iletişim kuran estetik kaplar, ataların mezarına koymak üzere yulaf lapası kâsesi yerine yeni mutfak gereçleri icat etmek gibi birçok teknik yeniliği gerektirmiştir. Örneğin, MÖ 2. binyılda Minos kültüründe ritüel rollerin neredeyse sınırsız şekilde uzmanlaşması ve ritüel prosedürlerin kapsamlı bir şekilde estetikleştirildiği görülmektedir. Çin yeşim taşı ve bronz ritüel araçlarından, Güney Asya Hindu tapınaklarına ve stupalardaki anlatı kabartmalarına, Tibet Budizminin mandalalarına ve dünya çapındaki birçok müzenin koleksiyonlarına kadar, şehirleri güvenli kılan iş bölümünün dini inanışlar sayesinde geliştiğine dair kanıtlar oldukça güçlüdür.

Bunlar aynı zamanda sadece şehirdeki dini ibadetlerin daha büyük kaynaklardan faydalanabilecek süslemeleri değil, aynı zamanda kırdan şehre ihraç edilen dinin de kentleşmesidir. Bu gelişmeler, ritüel pratiğin estetikleştirilmesinde, yani yalnızca uzmanların sağlayabileceği, günlük ibadete varan ayrıntılı “ayın”de kendini göstermektedir. İş bölümü zanaatkarlığın, çeşitli çömlekçilerin, demircilerin, fildişi oymacılarının ve her iki cinsiyetten kitap kopyacılarının ötesine uzanır (Haines-Eitzen, 2012). Dini inanışların sağladığı bu iş bölümü sayesinde şehir hayatı canlanarak kimin hangi görevde olduğu bilinir ve medeni olmanın verdiği güven unsuru gündelik yaşamda tazelenerek sürdürülür.

Antik Metinlerin Söyledikleri

İlk şehirlerin kurulmasına dair elimizde bulunan bütün kadim metinlerin ortak niteliği, bir şehir kurmanın fiziksel bir işlevden ziyade, ilahi ve kozmik yönlerinin ağır basıyor oluşudur. Örneğin, MÖ 3. binyıldan günümüze gelen bir belgede eski Mısır tanrısı Ptah'ın sıfatlarından biri olarak yazılan “şehirleri kuran” nitelemesi bulunmaktadır (Mumford, 2007:51). Antik Çin şehirlerinin kurulmasıyla ilgili Kao Gong Ji'de¹ yer alan şu ifade bunun en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır: “Gök ile Yer'in kusursuzca uyuma ulaştığı, dört mevsimin bir araya geldiği, rüzgârların ve yağmurların bulunduğu, yin ve yang güçlerinin dengelendiği burada, Tek Olan (kral) bir kraliyet başkenti inşa etti (Wenren, 2013: 95).” Bu örnekler, bütün krallara atfedilebilir ve şehir kurmanın kralların özel ve evrensel bir işlevi olduğunu göstermektedir. Kralların bu şekilde kozmik bir otoriteye ulaşması ve kurdukları şehirlerde insanları kontrol altında tutabilmelerini sağlayan şeyin dini inanışlar olduğu arkeolojik ve literal kanıtlarla sabittir. Zaten böyle bir güce sahip olmak kaba kuvvete dayalı baskı ve zorlamanın tek başına üstesinden gelemeyeceği bir şeydir. Büyümekte olan şehrin içinde bir karşılıklı anlayış ve iş birliğini, daha önce hayal bile edilmemiş bir ölçekte, sadece kutsal olanla karmaşık bir ilişki biçiminden beslenerek krallar başarmışlardır. Şehir, böylece içindekilerin dışarıdan gelen bir tehlike haricinde birbirlerine ortak inançlar ve bunların tecessüm etmiş şekli olan krallar sayesinde etrafı surlarla çevrili bir güvenlik merkezi haline gelmiştir. Zira öncesi ve sonrası olmayan, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten yüce bir varlığa olan ortak inanç, binlerce yıl boyunca insanın varoluşsal problemlerini çözmeye yarayarak, onların yalnızca birlikte başarabilecekleri medeniyetler kurmalarını sağlayacak bir tutkal vazifesi görmüştür. Şehir sakinleri, kendilerini ontolojik olarak belli bir mertebeye çıkaran ve onları hayvansal güdülerinden kurtaran inançlarıyla, kutsal bir kralın altında her ne kadar maddi imkânsızlıklar içinde olsalar bile güvenlik duygusu içinde yaşayabilmişlerdir. Bu güvenlik olgusu, sadece sözlü veya yazılı hukuki kurallarla belirlenen, hırsızlık, cinayet gibi maddi suçlara karşı güven içinde yaşamaktan ziyade ontolojik bir anlam içermektedir ki insanları birbirlerinden koruduğu gibi her şeye gücü yetene karşı da korumaktadır. Şehirlerin meydana çıkarak gelişmesinin önünü açan temel güdülerin belki de en başında bu korunma duygusu gelmektedir.

Çin'in büyük tarihçisi Sima Qian'ın “Büyük Tarihçinin Kayıtları”nda Chou Hanedanlığının kutsal atalarından itibaren gelen silsilesi büyük bir saygıyla

1 Kao Gong Ji, Zanaatkarların Kaydı olarak tercüme edilebilir. Çin'de bilim ve teknoloji üzerine antik bir Çin çalışmasıdır. MÖ 5 ila 3. yüzyılda derlenmiş ve daha sonra Han yönetiminde bayındırlık işleri ile ilgili bir bölüm olarak Zhou Ayinlerine dâhil edilmiştir.

anlatılmaktadır. “Kendi kabilesinin insanları ona güven duydu, sıradan halk da onu bağrına bastı. Birçokları onun korumasına girmek için onun topraklarına taşındı. İşte Chou'nun Tao'su² ilk olarak o zaman yükseldi (Nienhauser, 1994a:55).” Chou Hanedanlığını başlatan şeyin de dini güven duygusu olduğu bu pasajlardan açıkça sezilmektedir.

İlk şehirlerin en önemli ortak özelliği dinsel törensel merkezler olmasıdır. Başlangıçta, köy mabetlerinin ve ibadet merkezlerinin mekânsal anlamı, zamanla uzmanlaşmış din adamlarının önemini arttırmış, bir yandan da zanaat uzmanları geliştirmiştir. Bu din adamları, vergi topladıklarından ve törensel amaçlı yapılar yaptıklarından, hem meşru otoritenin, hem de maddi kaynakların adaletli olarak dağıtımının önemli bir kaynağı olarak işlev görmüşlerdir (Holton, 1999: 187-188). Bir kez kendini dışarıya karşı yalıtıktan sonra köylerin, askeri zorunluluk ortadan kalksa bile dinsel bağlılıklarını koruduğunu söyleyen Mumford (2007: 165), köy topluluklarının tanrılar panteonunun bulunduğu akropoliste tehlikenin varlığından dolayı değil, o tehlikeyi kendilerinden tapınma yoluyla uzak tutma isteğinin birleştirdiğini belirtmektedir. Özellikle antik Yunan ve Roma şehirlerinde yaşayanlar burada yakılan kutsal ateşin sönmesinin evdeki yanan ateşin sönmesi anlamına geleceğini düşünüyorlardı (De Coulange, 2011: 27). Dinsel anlamlar taşıyan her iki ateş de insanlar arasındaki ortak bağları sembolize ediyordu. Bu arada büyük tapınak diğer aileleri veya köyleri kendine çekmiş, hatta onları kendi içine katarak daha büyük bir költ haline gelmişti. Antik Atina'da ölümlerin meskeni olan nekropolisini ihmal eden hiç kimse, idari mevkilere gelememişti.

Roma'nın kuruluşunda da dinin oluşturduğu güven duygusu oldukça etkili olmuştur. Ocak tanrıçası Vesta'nın kutsal ateşi, antik Roma'da kutsal, sonsuz bir alevdi. Kurayla seçilen Vesta Bakireleri otuz yıl boyunca kutsal ateşle ilgilenerek ve ev hayatıyla bağlantılı diğer ritüelleri yerine getirerek hizmet ederlerdi. Bu rahibeler, Vesta'nın kutsal ateşi aracılığıyla şehrin ve siyasetin yaşamına ve ruhuna da bakıyorlardı. Kutsal ateşin ebediyen yanması, ebedi Roma'yı belirleyen bir işaretti. İlk Yunanlılar ve Romalılar, hanenin ocağında ruhanîyetlerinin bulunduğu inandıkları atalarına tapıyorlardı. Ataya tapınma, Vesta költüyle yakından ilişkiliydi. Bu dinin müstakil ev ve aile mezarı üzerine odaklanması, ailenin evini, mezarını ve bunların üzerinde durduğu toprakları kutsal ve devredilemez sayması ve bu topraklara sahip olması gerekliliğini doğurdu. Atalar dini ve sivil ocak inancına dayalı olarak ailelerin

2 Tao kelimesinin tam bir çevirisini yapmak mümkün görünmemektedir. Bu durum, yorumlara ve çevirilere de yansımakta olup, çevirilerde yol, anlam, kılavuz, us gibi birbiriyle ilgisiz görünen birçok farklılığa da sebep olmuştur. Bütün çevirilerde ortak olan kavram ise yoldur. Aslında Tao Te Ching'in anlatımlarına göre tao, “evrenin yolu, düzeni, özü, yasası” gibi anlamları çağrıştırmaktadır (bkz. Lao Tzu, bölümler: 1, 4, 14, 18, 21, 25, 32, 41, 56).

birleşmesi gittikçe kabilelerin, ardından sitelerin ve son olarak da kentlerin doğuşuna sebep oldu (De Coulanges, 2011).

Roma'nın kurucu atası Aeneas'ı anlatan Vergilius, durmaksızın onun dindarlığından söz eder (Vergilius, 1988). Aeneas, onun gözünde dindar bir rahip gibidir. Çünkü Romalılar için kurucu atanın görevi savaşarak bir kahraman olmaktan daha çok, tanrılarını kurtarmak ve onları inşa etmek üzere oldukları yeni şehre sağ salim götürmektir. Aeneas, bu yeni şehri kurmak için birçok yolculuk yapar, birçok yere uğrar. O, en büyük amacı olan Truva tanrılarını korumak için seçilmiştir. Truva'nın yıkıldığı gece Hektor, rüyasında Truva'nın ocak tanrılarını (penates) kendisine emanet ettiğini ve tapınaktan gelen kutsal ateşi kendi eliyle ona verdiğini görmüştür (Vergilius, 1998: 53). Onun en büyük görevi, ocakların sönmemesi ve tapınılan tanrılarının kaybolmaması için harap olmuş Truva şehrini yeniden inşa etmektir. Şehrin yeri bile ona bırakılmaz, tanrılar tarafından seçilir. Vergilius, Aeneas anlatısında, Roma şehrinin kökeninde insanların güven içinde yaşamasını sağlayacak bir ideal ortaya koymaktadır.

Güvenliğin Fiziki Formu Surlar

Güvenlik söz konusu olduğunda, ilk şehirlerin ortak özelliklerinden bir diğeri surlarla çevrili olmalarıdır. Özellikle konumuz açısından surun ayrı bir önemi bulunmaktadır. Antik çağlarda sur demek aynı zamanda güvenlik demektir. Erken dönemde ortaya çıkan köylerin birçoğunun etrafında surlar bulunmamaktadır. Bu durum insanın aklına korunma amaçlı bu yapıların daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmış baskı ve tehditlere işaret ettiğini getirebilir. Bununla birlikte, eski metinler surların anlamını bambaşka yerlere bağlamaktadır. Surlar, korunma amacından önce dinsel amaçlı inşa edilmektedirler. Kozmik bir anlama ulaşan şehrin kutsal sınırlarını belirlemek ve diğer şehirlerin saldırgan insanlarından ziyade dışarıdaki kötücül ruhları uzak tutmak surların inşa edilmesindeki birincil amaçlardır. Merkezde bulunan mabetlerin kale içine alınması, surların kapsadığı bütün şehri aynı şekilde kutsal ve dokunulmaz kılmanın bir aracı haline getirilmiştir.

Harapp'a'dan Uruk'a o dönemlerdeki surların devasa boyutlarını göz önüne aldığımızda, bunların dışarıdan gelebilecek askeri saldırılara göre oldukça oransız bir büyüklüğe sahip olduğu görülecektir (Nail, 2012: 77). Yine Çin'de, Loyang'daki Wangcheng'de surların genişliği bazı yerlerde 5 metre genişlikte bazı yerlerde ise 15 metreyi bulmaktadır. Wu-an yakınlarında bir kalıntıda bulunan surların kalınlığı 8 metre ila 13 metre arasında değişmektedir (Wheatley, 1971). Bunlar gibi birçok örnekten, surların boyutunda bir

standart olmadığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim şehrin iç alan genişliği ile surların büyüklüğü arasında orantılı bir ilişkinin olduğuna dair bir kanıt da bulunmamaktadır. Surlar, dışarıdan gelen tehditlere karşı alınan bir güvenlik tedbirinin yanı sıra büyüklüklerindeki sembolik anlamlarla da şehir sakinlerini güvende tutmaktadır. İnsanların, sadece işgal veya yağmaya uğramaktan korunmak için değil, ayrıca ve esasen kutsal saydıkları bir güç için bu derecede aşırı bir çaba sarf ettikleri anlaşılmaktadır.

Eliade'nin (1961: 39) de belirttiği gibi kalenin sembolik amacı, savunma amacından önce gelmektedir. Bu şekilde kutsallığın sağlandığı şehirler, içerisinde yaşayan sakinlerine güven hissi vermişlerdir. Bunun en güzel örneğini veren antik Çin'in Shang Hanedanlığı döneminin önemli şehirleri de surlarla çevrilidir ve sarayın bulunduğu iç şehrin etrafında genellikle kutsallık atfedilen surlarla birlikte hendekler de bulunmaktadır. Surların ve hendeklerin tanrısı, aynı zamanda şehrin de tanrısı (Chenghuang) sayılmıştır. Bu tanrının çok eski zamanlardan beri kurban sunulan sekiz ruhtan türediğine inanılmaktadır. Bahsi geçen sekiz ruhtan yedincisi su duvarı anlamına gelen shui yong'dur ve hendekleri ve surları ifade etmektedir. Daha sonradan bu ruha şehir tanrısı denmiştir. Şehir surları ve kale hendekleri insanları korumuş, insanlar da onlara içlerinde yaşadıklarına inandıkları kutsal bir ruh vermiş ve onları tanrılaştırmışlardır (Werner, 1961: 48).

Şehir bir kez kurulduktan sonra, devamlı bir antik tapınağın inşasının ve eskiyen taraflarının yenilenmesinin görülmesi bir sürekliliğe işaret etmektedir. Surların ve tapınakların onarılması bir ibadet gibi görülmektedir, bunun yanında şehirdekilerin güven ve uyum içinde yaşamasını sağlayan dinsel inançlardan doğan kanunların devamına riayet ve kutsal yerle kral arasındaki bağı yeniden onaylamaları anlamına gelmektedir.

Bakışımızı Roma'ya çevirdiğimizde şehrin kuruluşuna dair Romulus anlatısında şehrin kalbini oluşturan kutsal bir çukur kazılır ve bu çukura Palatine tepesine gelmeden önce diğer komşu şehirlerde yaşayan şehrin ilk sakinleri, atalarının gömülü olduğu kutsal topraklardan bir sembol olarak bir parça atarlar. Bu çukura ataların ruhunu ifade eden bir kelime olan "mundus" denmektedir (Plutarch, 1914: 121). Burada toplanan ruhlara sonsuza dek ibadet edilecek ve soyları korunacaktır. Romulus buraya bir sunak yerleştirip ateş yakar. Burası artık şehrin kutsal ocağı, kalbidir (Coulanges, 2011: 133, 134). Şehir bu ocağın etrafında büyümüştür. Burada dini inanışları şehrin kuruluşundaki en ince detayları bile düzenlemektedir. Romulus, şehrin surlarını sabanla çizer. Çizilen bu çevre duvarı ihlal edilemez. Sabanla çizilen bu çizgiyi kimse aşamaz. Bu çizginin üzerinden geçen dinden çıkar, dolayısıyla şehirden

kovulur. Roma geleneğine göre kurucunun kardeşi Remus, bu saygısızlığı yapmış ve Romulus tarafından öldürülmüştür (Plutarch, 1914: 119). Şehre giriş çıkışlarda kullanılmak üzere sabanın geçtiği birkaç yer boş bırakılmıştır. Şehrin kapılarını oluşturan bu aralıklara portae denir. Bu kutsal yolun üzerinde veya biraz arkasında surlar yükselir ki bunlar da kutsaldır (Cicero, 1933: 382). Onlara kimse dokunamaz, surlar yüksek din görevlilerinin izni olmadan onarılamaz. Bu surların iki yanını çevreleyen birkaç adımlık yer dine ayrılmıştır; buna pomoerium (duvarın arkası) denir (Livy, 1912: 1.44). Yani şehrin kökeninde ortaya çıkan surların kozmik anlamı yine dini inanışlara bağlanmıştır. Roma'da köken olarak sur, dışarıdan gelen tehlikelere karşı güvenliği değil, içerideki insanları ortak inanışlar etrafında birbirlerinden emin olacak biçimde bir arada yaşatma fikrine dayanmaktadır.

Şehirlerdeki Güven Unsurunu Sağlayan Kozmik Anlam

Antik çağın ilk şehirleri, hemen her medeniyette evrenin yerelde kurulmuş halini sembolize etmekteydi. Çinliler başkentlerini kozmik merkez olarak kabul ediyorken, Yunan polisleri ise vatandaşlarının gözünde onlara kimliklerini veren ve varlıklarını adadıkları en üst değerdi. Evrenin merkezi olan şehir, bu kozmik anlamıyla bir ibadet duygusu içinde inşa ediliyordu. Birlikte yapılan bu ibadet aynı zamanda şehirdekilerin birbirlerine olan güven duygusunu da arttırıyordu. Bu şehir kimliğini oluşturmanın en etkin yöntemlerinden biriydi çünkü topluluğa olan bağ yerini mekâna olan bağa bırakmaktaydı. Mumford'un (2007: 67) deyişiyle,

“şehrin dinsel potansiyelleri olmasaydı, tek başına sur şehir sakinlerinin karakterini biçimlemede de, faaliyetlerini biçimlemede de başarılı olamazdı. Din ve ona eşlik eden bütün toplumsal ayin ve ekonomik avantajlar olmasaydı sur, kenti bir hapishaneye; içinde yaşayanların tek bir şeyi, gardiyanlarını öldürüp firar etmeyi arzuladıkları bir hapishaneye dönüştürebilirdi.”

İnanç sistemlerinin şehir kimliğini oluşturarak şehrin sakinlerini mekâna bağlı birer üye haline getirmesi istisnasız bir şekilde doğunun ve batının bütün antik şehirlerinde görülmektedir. Mezopotamya'da her bir vatandaş, bir mabede ve o mabedin kutsal varlığına aitti ve onun için çalışarak varlığını ona adardı. Bir başka ifadeyle vatandaşlığın temeli bu türden bir dinsel bağlılıktı. Örneğin, Eridu şehri, su tanrısı olduğuna inanılan Enki'ye adanmış dinsel bir merkezdi (Bertman, 2003: 20). Agade, savaş tanrıları olduklarına inanılan İştâr ve Zababa'ya; Aşur ve Mari aynı zamanda aşkın tanrıçası olduğuna inanılan İştâr'a; Tanrı'nın kapısı anlamına gelen Babil, bereket tanrısı olduğuna inanılan Marduk'a; Borsippa, hikmet tanrısı olduğuna inanılan Nabu'ya; Karkemiş, fırtına tanrısı olduğuna inanılan Teşub'a; Dilbat, toprak

tanrısı olduğuna inanılan Uraš'a; Eşnunna, bitki tanrısı olduğuna inanılan Abu'ya; Girsu ve Lagaş, savaşla anılan kendi tanrıları Ningirsu'ya; İmgur, rüyaların tanrısı olduğuna inanılan Mamu'ya; İsin, şifa tanrıçası olduğuna inanılan Gula'ya; Kalhu, kanunların, yazının, çiftçiliğin ve avcılığın tanrısı olduğuna inanılan Ninurta'ya; Kiş, savaş tanrısı olduğuna inanılan Zababa'ya; Kutha, cehennemin bekçisi olduğuna inanılan Nergal'a; Larak, bir başka şifa tanrıçası Ninisina'ya; Neribtum, savaş ve güzellik tanrıçası olduğuna inanılan İnanna'ya; Nina, adalet tanrıçası olduğuna inanılan Nanşe'ye; Nippur, rüzgârın, havanın, yeryüzünün ve fırtınaların tanrısı olduğuna inanılan Enlil'e; Şaduppum, yazının ve kayıt altına almanın tanrıçası olduğuna inanılan Nidaba'ya; Sippar güneş tanrısı olduğuna inanılan Utu'ya; Terka, tahıl tanrısı olduğuna inanılan Dagan'a ve sağlık tanrıçası Ninkarrak'a; Tutub, ay tanrısı olduğuna inanılan Sin'e; Ur, Nin'in Sümer'deki eşdeğeri Nanna'ya; Uruk ise hem İnanna hem de gökyüzü tanrısı olduğuna inanılan Anu'ya adanan şehirlerdir (Bertman, 2003: 8-37).

Yine Antik Mısır'ın en önemli şehri Memfis'in diğer adı, tanrı Ptah'ın şehri anlamına gelen Hikuptah'dır (White, 1963: 33). Bu kelime Yunanca'ya Aigyptos olarak geçmiştir. Mısır'ın modern İngilizcedeki karşılığı Egypt da buradan türemiştir.

Eski Yunan'da da dini inanışlar, toplumsal hayatın tüm alanlarını içine almaktadır. Şehrin yurttaşlarını belirleyen ana özelliklerden birisi, onların kendi polislerinin dinlerine sahip olmalarıdır. Medeniyetin sembolü olan polis kutsallığı, şehir sakinlerinin polisi tanrıların en büyük lütfu olarak algılanmasından ileri gelmektedir. Böyle olunca da şehrin düzenini bozmak, tanrılara isyan etmekle aynı anlama gelmekteydi. Eski Yunan'da da her bir şehrin kurucu ve koruyucu tanrısı bulunmaktaydı. Örneğin, savaşın ve bilgeliğin tanrıçası Athena, Atina, Sparta, Siraküza, Alea, Mantinea ve Tegea şehirlerinin; baş tanrı olduğuna inanılan Zeus, Elis ve Olimpia şehirlerinin; aşk tanrısı olduğuna inanılan Eros, Thepieae şehrinin; şarap tanrısı olduğuna inanılan Dionysos, Larissa ve Tebai şehirlerinin; denizlerin tanrısı olduğuna inanılan Poseidon, Korint şehrinin; güzel sanatlar tanrısı olduğuna inanılan Apollon, Milet, Megara ve Eretria şehirlerinin; aile tanrıçası olduğuna inanılan Hera, Argos ve Samos şehirlerinin; güneşin efendisi olduğuna inanılan titan Helios, Rodos adasının; bereket tanrıçası olduğuna inanılan Artemis, Efes şehrinin; sihir, hayaletler ve nekromansinin tanrısı olduğuna inanılan Hekate, o zamanki adı Byzantium olan İstanbul'un; aşk ve güzellik tanrıçası olarak kabul edilen Afrodit ise bugün Datça'da bulunan Knidos şehrinin koruyucu tanrıları olarak kabul edilmişlerdir (Cartledge, 2011). İlk şehirlerin hemen hepsinin bu şekilde hayali de olsa bir koruyucu tanrı edinmiş olması, şehirlerin inşasında ve devamlılığının

sağlanmasında maneviyattan doğan güven hissinin önemine işaret etmektedir. Kendilerinin çok üstünde olağanüstü bir tanrısal varlığın yaşadıkları yerleri koruyacak olmasının verdiği güven hissi, insanların şehirleri kurmalarında temel güdüleyici faktör olmuştur.

Kutsal bir çevre duvarıyla çevrilmiş ve bir sunak etrafından büyüyen şehir, tanrıları ve sitenin insanlarını kabul eden dinsel bir yerdir. Titus-Livius, Roma'dan söz ederken şunları söyler: "Dinle yoğrulmamış ve herhangi bir tanrı tarafından iskân edilmemiş hiçbir yer yoktur bu kentte. Tanrılar burada otururlar." Titus-Livius'un Roma için söylediğini her insan kendi şehri için söyleyebilir. Çünkü törelere göre kurulmuş olan şehir, toprağına yerleşen ve artık onu terk etmeyen koruyucu tanrıların çevre duvarının içine kabul etmiştir. Her şehir tapınaktır, her şehir aziz olarak adlandırılabilir (De Coulanges, 2011: 137).

Tanrıların daima şehre bağımlı oluşları nedeniyle halk, tanrıların bağlandığı yeri terk edemezdi. Bu açıdan, insanlar ve tanrılar arasında karşılıklı bir yükümlülük, bir tür sözleşme vardı. Tanrıların yükselttiği ve varlıklarıyla kapladıkları bu şehirlere kutsal ve ilahi bir şey bağlıdır. Roma geleneklerinin Roma'ya sonsuzluk sözü verdiklerini biliyoruz. Her şehrin benzer gelenekleri vardı. Her şehir sonsuz olmak için kuruluyordu (De Coulanges, 2011: 137-138).

Güven duygusu üzerine kurulan şehirlere böylesine güçlü manevi donatımları kaldırdığımızda, toplumların dağılmakla kalmadığı, şehrin sakinlerini bir araya getiren bireylerin de yaşama içgüdülerini yitirdiği gözlemlenmektedir. Tarihin ilk şehirleri hakkında Marksist bir teori geliştiren bilim adamı Gordon Childe'in kendi dünya görüşü içinde bu manevi duygulara soyut fikirler ve ideoloji ismini vermesine rağmen, bunların doğrudan doğruya yaşamak için gerekli güdüler olduğunu söylemesi ilginçtir. Ona göre ilkel toplulukların gelişmiş Avrupa istilacılarına tepki gösterememeleri ve sonunda yıkılıp gitmelerinin temel sebebi, bu toplumlar arasındaki dinsel inançların yıkılmasıdır. Buna örnek olarak Eddystone adası halkının durumunu göstermektedir. Yeni İngiliz yöneticilerin adada ilk dönemlerdeki katliamları, ada halkının direnişine son vermemişken, kökleri halkın dinsel yaşamında olan kurumları yok edilmeye başladığında yerlilerin tepkisi, hayata karşı ilgisiz olmaları şeklinde tezahür etmiştir. Artık adadaki halkın devamını sağlayacak kadar üremedikleri görülmüştür (Childe, 2007: 28). Kendilerini koruyan ve gözeten olağanüstü ruhani varlıkların yeni efendileri tarafından yok edildiğini görmek, ada halkının inancını ve bu inancın sağladığı güven duygusunu yitirmelerine sebep olmuştur. Bir kez bu güven duygusu yitirildiğinde ilk kurulduğu şekliyle şehirleri ayakta tutmak imkânsız hale gelmektedir.

Childe'in (2006: 110) da söylediği gibi, ilk şehirlerin merkezi "kutsal Temenos, yani kent tasarısını ve diğer tanrıların tapınaklarını içeren bir kalelerdir." Arkeologların kazılarında başka hiçbir ize rastlanmasa da, çok sağlam malzemeye yapılmış bu kaleler hemen her zaman ortaya çıkmaktadır. Bu "küçük şehir"de genellikle üç yapı yer almaktadır: Tapınak, saray ve tahıl ambarı. "Kentsel devrim"le ortaya çıkan tanrılar, köy topluluklarının yerel tanrılarından farklı olarak, değişik biçimlerde krala geçirdikleri bir kutsallıkla, politik, toplumsal, ekonomik bütün alanlara, en ince ayrıntılarına kadar sürekli müdahalede bulunmaktadırlar. Onlar, artık bir tanrı kral olarak, bütün otonomileri silecek biçimde ülkenin tek hâkimi olarak hüküm sürmektedir. Cismani ve tinsel iktidar birleşmekte, tanrılara şehirler bağışlanmaktadır. Mısır'da firavun bir tanrı ya da "tanrının oğlu" dur. Sümer kralı annesinin karnında "kutsal değerlerle ve özellikle güç ve bilgelikle donatılmış" olup, doğumundan sonra da tanrı tarafından beslenmektedir. Tanrı-kral birliği, bir yandan toplumsal düzenin güvencesi olan "aşkın" etkeni (tanrı) politize etmekte, öte yandan ise politik etkeni (kralı) aşkınlaştırmaktadır. Burada kral kendini tanrı tarafından insanları mutlu kılmak için seçilmiş vekil olarak göstermektedir. Kralın dünya varlığına özen göstermesi, o derece dinsel ve ahlaksal bir zorunluluk haline gelmektedir ki, Mısırlılar'ın eskatolojik yasasında belirlediği gibi, sulama kanallarına zarar vermek, adam öldürme, zina ve sodomi ile aynı yasaklar sınıfında yer almaktadır. Ülkenin politik ve hukuksal düzeni gibi, toprağın verimliliği, insanların sağlığı, ömürleri ve ahiretleri de kutsal niteliklerle donanmış, bu mutlak hâkimin aracılığıyla belirlenmektedir. Başka birçok metinde olduğu gibi, Hamurabi Yasası'nda da kralın iktidarı ve onun koyduğu yasalara karşı gelenlerin tanrı tarafından salgın hastalık, kıtlık gibi felaketlerle cezalandırılacakları belirtilmektedir. Tanrılar isyanları bastırmak için de despotların yanındadır. Tanrı, firavununa "isyan durumunda ben senin arkadayım" demektedir (Bumin, 1998: 27-29).

Sonuç

Aile ve kabile gruplarını bir araya getiren ilk şehirler birlikte yaşama kültürünün ortaya çıkmasının sonucudurlar. Bu kültürün oluşması her şeyden önce, sakinlerin birbirlerinden emin olmasına bağlıdır. Her birinin diğerinin emanetinde olduğu kolektif bir şehir yaşamının ön koşulu şehri oluşturan nüfusun güven ve inanç duygusuyla sığındıkları ortak bir manevi gücün varlığıdır. Şehirlerin kökenine dair çalışmalarda bu emniyet ve güven hissinin hesaba katılması gerekmektedir. Zira toplumları oluşturan faktörlerin başında dinsel motiflerden beslenen güven duygusu gelmektedir. Ortaçağ Avrupa'sında yaşanan kıyımlar, bugün bu gerçeği göz ardı etmemize sebep

olmaktadır. Kapitalizmi doğuran etkiler temelinde şehirleri ele alan Adam Smith, Karl Marx, Henri Pirenne ve Max Weber gibi batılı yazarların etkisinde ilerleyen şehir araştırmaları, dikkatini genellikle çizgisinden çıkan ve anomali özelliği gösteren batı kentine çevirmektedir. Temellerini ticaretten ve sanayiden alan, rasyonalist bir kapitalist kent algısı doğrultusunda manevi değerlerin oluşturduğu güven duygusu ciddi bir şekilde zedelenmektedir.

Halbuki şehir, birbirlerini tanımayan yabancı insanların bile birbirlerine güvenerek etkileşime girmelerine olanak tanıyan kişisel olmayan sistemlerin kurulduğu bir yer olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Dünyanın ilk şehirlerinde dini inançlar sayesinde siyasi ortamlara aktarılan ve bu ortamlarda kullanılan genelleştirilmiş bir güvenme tutumu olan “sosyal sermaye” ortak mitler ve kültür yoluyla yaratılmıştır. İlk şehirlerin sakinleri, şehirlerini başarılı bir şekilde yönettikleri için değil, özellikle birbirlerine kişisel olarak güvenme eğilimini doğuran ortak inançlara sahip oldukları için başarılı olmuşlardır.

Şehrin oluşumu için bir yönetim sistemine ihtiyaç duyulmaktadır. Bir yönetim sistemi, halkın yöneticilerin emirlerine uymasını güçlendiren ve yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkileri yeniden üreten, iki taraf arasındaki bir dizi sosyal ilişkidir. Yönetim sistemleri, Çin’de veya Mezopotamya’da olduğu gibi mutlak otoriteden Yunan ve Roma’daki gibi yumuşak demokrasi ve cumhuriyete kadar çeşitlilik gösterir. Ancak bu yelpazenin tamamında itaat güçlendirilir ve şehirde hem yönetici sınıfa hem de tebaanın birbirine karşı bir güven oluşturulur. Yönetim sistemleri içerisinde, kişiler arasındaki ilişki biçimleri arasındaki bağlantılar bu güven ağları sayesinde oluşturulur. Her şehir, kurulurken ihtiyacı olduğu bağlılığı koruyan yüksek ideallerle etkileşim halindedir. Bu yüksek idealler ise şehrin kökeninde bulunan dini inanışlarda bulunmaktadır.

Şehrin en temel ölçütlerinden biri de kendine çekici bir yapıya sahip olmasıdır. Şehirlerin dışarıdan gelenleri kucaklayan yerler olmasının özünde bu güven verici dini unsurlar bulunmaktadır. Aileye dayalı bir kabile hayatının yaşandığı köyler, içe dönük ve durağan yapısıyla dışarıdan gelene karşı düşmanca bir tutum sergiler. Bu grupları, birbirlerine güven duyacak şekilde kutsal mekânlarda bir araya toplayan şey ilk başta ölümlerine olan saygıları ve dini duygularıdır.

Kaynakça

- Adams, R. McC., (2007). *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*. New Brunswick: Aldine Transaction.
- Amram, D. W. (1900). The Zekenim, or Council of Elders, *Journal of Biblical Literature* , 19(1), 34-52.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. New York: Oxford University Press.
- Bookchin, M. (2014). *Kentsiz Kentleşme: Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü*. (çev. Burak Özyalçın). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Bumin, K., (1998). *Demokrasi Arayışında Kent*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Cartledge, P. (1987). *Agasilaos and the Crisis of Sparta*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Cartledge, P. (2011). *Ancient Greece: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Childe, V. G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan (İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi)*, 8. Basım. (çev. Filiz Ofloğlu). İstanbul: Varlık Yayınları
- Childe, V. G. (2007). *Tarihte Neler Oldu?* (çev. Alaaddin Şenel ve Mete Tunçay). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Cicero, M. T. (1933). *On the Nature of Gods*, (trans. H. Rackham). Cambridge: Harvard University Press.
- Collins, A. (2016). *Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu*. (çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- De Coulange, F. (2011). *Antik Site, Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma, Hukuk ve Kurumlar*. (çev. İsmail Kılınç). Ankara: Epos Yayınları.
- Ebrey, P.B. ve Walthall, A. (2013). *East Asia: A Cultural, Social and Political History*. Boston: Cengage Learning.
- Eliade, M. (1961). *Images and Symbols: Studies in Religious Symbolism*. (trans. Philip Mairet). London: Harvill Press.
- Estienne, S., Huet, V., Prost, F. ve Lissarrague, F. (2015). *Figures de dieux: Construire le divin en images*. Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Feng, L. (2013). *Early China: A Social and Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadd, C. J. (1971). The Cities of Babylon. Iorwerth Eiddon Stephen Edwards, Cyrill John Gadd ve Nicholas Geoffrey Lempriere Hammond (Ed.). *The Cambridge Ancient History Volume I Part 2* içinde (s. 93-144). Cambridge: Cambridge University Press.
- Haines-Eitzen, K. (2012). *The Gendered Palimpsest: Women, Writing, and Representation in Early Christianity*. London: Oxford University Press.
- Harari, Y. N. (2012). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*. (çev. Er-tuğrul Genç). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Hocart, A. M. (1933). *The Progress of Man: A Short Survey of His Evolution, His Customs and His Works*. Ceylon: Methuen & Company, Limited.
- Holton, R. J. (1999). *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*. (çev. Ruşen Keleş). Ankara: İmge Kitabevi.

- Jacobs, J. (1969). *The Economy of Cities*. New York: Random House.
- Kramer, N. S. (2002). *Sümerler: Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. (çev. Özcan Buze). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Lao Tzu. (2010). *Tao te King*, (James Legge'den çev. Levent Özşar). Bursa: Biblos.
- Livy. (1912). *History of Rome*. (trans. Rev. Canon Roberts). New York: E. P. Dutton and Co. Erişim Adresi: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3A-text%3A1999.02.0026%3Abook%3D1%3Achapter%3D44>
- Mellaart, J. (1967). *Catal Huyuk: A Neolithic City in Anotolia*. London: Oxford University Press.
- Nail, T. (2016). *Theory of The Border*. New York: Oxford University Press.
- Plutarch (1914). *Parallel Lives*. Cambridge: Harvard University Press.
- Polanyi, K. (1957). Marketless Trading in Hammurabi's Time. Karl Polanyi (Ed.) *Trade and Market in Early Empires* içinde (s. 12-26). New York: Free Press.
- Pruti, R. K. (2004). *Indus Civilization*. New Delhi: Discovery Publishing House.
- Tönnies, F. (2000). *Gemeinschaft ve Gesellschaft. Şehir ve Cemiyet: Weber, Tönnies, Simmel*. (Yay. Haz. Ahmet Aydoğan). İstanbul: İz Yayınları.
- Vergilius (1998). *Aeneas*. (çev. Türkan Uzel). İstanbul: Öteki Yayınevi:
- Wenren, J. (2013). *Ancient Chinese Encyclopedia of Technology: Translation and Annotation of the Kaogong Ji (the Artificer's Record)*. London and New York: Routledge.
- Werner, E. T. C. (1961). *A Dictionary of Chinese Mythology*. New York: Julian Press.
- Wheatley, P. (1971). *The Pivot of the Four Quarters: A Preliminary Enquiry Into the Origins and Character of the Ancient Chinese City*. Edinburgh: Aldine Publishing Company.
- White, J. M. (1963). *Everyday Life in Ancient Egypt*. Mineola, New York: Dover Publications.
- Wittfogel, K. A. (1957). *Oriental Despotism: A Comparative Study Of Total Power*. New Haven: Yale University Press.
- Woolley, L. (1963). The Urbanization of Society. Jacquetta Hawks ve Leonard Woolley (Ed.). *History of Mankind, Volume I: Prehistory and the Beginnings of Civilization* içinde (s. 414-465). New York: Harper & Row.